

23. Kłusek, M. (2007). *Polityka Gustawa Stresemanna wobec ZSRR w latach 1923–1929*. Toruń: Adam Marszałek. [in Polish].
24. Kołakowski, P. (2003) *Manewry floty niemieckiej i sowieckiej we wrześniu 1924 roku na Morzu Bałtyckim w świetle informacji polskiego wywiadu. Przegląd Zachodniopomorski*, nr 2. [in Polish].
25. Lubelski, J. (2010) Związek Bałtycki i Trzecia Europa. Koncepcje reorganizacji Europy Środkowej w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej. *Nowa Europa*, 1/9. [in Polish].
26. Melville, C.F. (1932) *The Russian face of Germany: an account of the secret military relations between the German and soviet-Russian governments*. London: Wishart. [in English].
27. Miłka, Ł. (2013) Niemiecko-sowieckie negocjacje w sprawie traktatu o nieagresji i neutralności z 24 kwietnia 1926 r. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*, 90. [in Polish].
28. Morawski, W. (2007) Dylematy konserwatywnej modernizacji. *Polityka gospodarcza Polski międzywojennej. Acta Oeconomica Pragensia*, 15, 7. [in Polish].
29. Peptoński, A. (2011) *Wojna o tajemnice. W tajnej służbie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1944*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. [in Polish].
30. Peptoński, A. (2004) *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*. Toruń: Mado. [in Polish].
31. Peptoński, A. 1996 *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*. Warszawa: Bellona-Gryf. [in Polish].
32. Sierpowski, S. (2002) Litewsko-radziecki pakt o nieagresji z 1926 r. w świetle Paktu Ligi Narodów. In B. Halczak (Ed.) *Studia historyczne nad polityką, gospodarką i kulturą*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego. [in Polish].
33. Slusser, R.M., & Triska, J.F. (1959). *A Calendar of Soviet Treaties, 1917–1957, t. 1917*. Stanford: Stanford University Press. [in English].

Дата надходження статті до редакції: 21.03.2019.

Володимир Комар

ORCID iD 0000-0002-5475-5084

Адам Шиманович

ORCID iD 0000-0002-3997-5417

УДК 94(438)„1918–1945”

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.1.2

КОЗАЦЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ В ПОЛІТИЦІ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ 1918–1945 рр.

У статті висвітлюється доля донських, кубанських і терських козаків, котрі після поразки у боротьбі з більшовиками змушені були емігрувати. Опинившись у важких матеріальних умовах, вони співпрацювали з польською і німецькою владою, особливо з нацистами в роки Другої світової війни, які використовували їх переважно для здійснення антипартизанської діяльності. Побоюючись репресій, козаки намагалися уникнути повернення до СРСР наприкінці війни і здалися в полон військам західних союзників. Проте за британсько-радянською угодою вони були репатрійовані до СРСР, де їх спіткала трагічна доля.

Ключові слова: козаки, Кубань, Дон, козацька еміграція, Вільне козацтво, Козачий стан, колабораціонізм, Третій рейх, СРСР.

Volodymyr Komar

Adam Szymanowicz

COSSACK MILITARY FORMATIONS IN OTHER STATES POLICY (1918–1945)

During the civil war in Russia in 1918–1921, the liberation efforts of the Cossacks of Don, Kuban, and Terek were unsuccessful, and their lands were incorporated into the USSR. Their representatives emigrating from their homeland found themselves in difficult material conditions. While in exile, many of them cooperated with Polish and German authorities.

Interwar Poland was interested in the use of the Cossacks in the fight against the USSR. The General Staff of the Polish Armed Forces showed particular interest in the Free Cossack movement, as Don, Kuban, and Terek areas were the main places where the Red Army cavalry was formed.

The Cossacks who stayed in their homeland experienced tragic times. The introduction of Soviet power also brought with it the elimination of the Cossacks through hunger, repressions, and deportations. However, at the end of the 1930s, the Soviet authorities introduced a new course of policy towards the Cossacks, thereby recognizing the advantages of Cossack military formations in the Red Army. At the beginning of the German-Soviet War in August 1941, the Soviet authorities formed sixteen Cossack cavalry divisions, six of which were immediately sent to the front.

During World War II tens of thousands of the Cossacks also fought in German formations on the territory of the USSR. They were used mainly for anti-partisan actions. Due to the support of the Germans, the so-called Cossack State consisting of tens of thousands of Cossacks was created for the refugees from Don. They fought against partisans in Belarus, Poland, Yugoslavia, and Italy. After the capitulation of the Third Reich, the Cossack State, as well as other Cossack formations, found itself on the territory of Austria, and the Cossacks were taken into British captivity. As a result of the British-Soviet agreement, they were turned over to the Soviet authorities, from whose hands death or at best deportation to the camps awaited them. In addition, Cossack military formations were formed in the Far East with the support of Japan, which used them to fight against the USSR.

Key words: *Cossacks, Kuban, Don, Cossack emigration, "Free Cossacks", Cossack State, Collaboration, Third Reich, USSR.*

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Комар В., Шиманович А., 2019

Більшовицька влада боролася з козаками на теренах колишньої царської Росії з самого початку свого існування. Поразки у військовому протистоянні 1918–1921 рр. зумовили масову еміграцію козацьких контингентів. У нових умовах вони тісно співпрацювали з іноземними урядами, включно до завершення Другої світової війни.

Діяльність козацької еміграції у міжвоєнний період і Другій світовій війні вже стала предметом вивчення істориків. Політична актуальність згаданої проблеми є безперечною, оскільки сучасний світ у ХХІ ст. все більше нагадує означений в назві хронологічний відрізок часу. Однак козацька еміграція розглядалася дослідниками в нерозривному зв'язку з російською (Беляевский В.А., 1963. 104 с.; Науменко В.Г. Великое предательство: казачество во Второй мировой войне, 2003. 448 с.; Толстой Н.Д., 1996. 542 с.). Тому вільнокозацький рух і організація «Вільне козацтво» довго залишалися обійденими увагою істориків. Значний внесок у дослідження причин і наслідків козачої еміграції, їхньої чисельності в країнах перебування зробив російський дослідник Д. Пеньковський (Пеньковский Д.Д., 2006. 432 с.; його ж, 2006, № 3. С. 38–40; його ж, 2011. 566 с.).

Проблема колабораціонізму в роки Другої світової війни стала предметом дослідження в праці А.В. Боляновського (Боляновский А.В., 2013. 880 с.). Він розглянув участь збройних формувань і громадян СРСР у складі військ Вермахту і СС. Окремий розділ монографії присвячений козацьким колабораціоністським частинам.

Одним з перших в українській історіографії, хто звернув увагу на вільнокозацький рух

у роки Другої світової війни, став В.Г. Бондаренко (Бондаренко В.Г., 2016. 600 с.). У своїй монографії він розкрив, зокрема, плани нацистської Німеччини щодо козацтва і спроби його відродження на окупованих територіях України.

У нашій розвідці ми поставили **за мету** прослідкувати діяльність козацьких військових формувань в контексті політики Польщі, Німеччини у міжвоєнний період і роки Другої світової війни.

У грудні 1917 р. Рада народних комісарів (РНК) скасувала обов'язок військової служби для козаків й пов'язані з ним вправління у військовій майстерності, тісно пов'язані з давніми козацькими традиціями. Пізніше більшовицька влада намагалася штучно поглибити розкол між рядовим козацтвом та їхньою старшиною. У цей період протистояння козаків з більшовиками набрало ознак національно-визвольної боротьби. 5 грудня 1918 р. Крайова рада (парламент) Кубанської республіки ухвалила незалежність цього нового державного утворення (Вілюй І., 1933. С. 20). Було проголошено демократичний парламентський устрій Кубанської республіки з військовим отаманом як главою держави. У серпні 1920 р. уряди Кубанської республіки й Української Народної Республіки (УНР) підписали мирний договір, а згодом — з кавказькими державами. Безпеку українських земель зі сходу, з боку Чорного моря та Кубані, представники Директорії вважали запорукою справжньої перемоги над силами російського імперіалізму. Водночас висловлювали сумніви у тому, що самостійна Кубань зможе протистояти переважаючим силам Червоної Армії (ЧА). Зі свого боку загарбання Кубані

більшовиками становило велику небезпеку для України. Бойові дії між ЧА і військами генерала А. Денікіна точилися на території Кубані. Після поразки Добровольчої армії вся сила більшовиків була спрямована проти незалежної Кубанської республіки. Близько 2/3 населення Кубані протистояло більшовицькій окупації. Три роки тривала ця боротьба й завершилася поразкою козаків. Вони під натиском переважаючого ворога покинули свої землі й емігрували як «організована держава на чолі з власним президентом, урядом, армією, парламентом, частиною цивільного населення» (САУ, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5433).

18 травня 1918 р. в Новочеркаську було проголошено незалежну державу донських козаків — Донську республіку (згодом — Всевелике Військо Донське (ВВД)). Керівником нової держави з титулом отамана було обрано відомого козацького воєнного та громадського діяча генерала П. Краснова. Протягом короткого відрізка часу до середини червня 1918 р. йому вдалося організувати сорокатисячне козацьке військо й звільнити Дон від більшовиків. У пошуках союзників він звертався до Української держави гетьмана П. Скоропадського. 7 серпня 1918 р. було підписано оборонний і торговельний союз Дону з Українською державою. Водночас отаман П. Краснов прагнув налагодити союзницькі відносини з Німецькою імперією і Добровольчою армією генерала А. Денікіна. У листах до німецького імператора Вільгельма II він висловлював вдячність за його допомогу в боротьбі з більшовиками (Краснов П., 1922).

Однак після завершення війни 11 листопада 1918 р. і капітуляції Німеччини отаман П. Краснов був позбавлений німецької підтримки. На початку січня 1919 р. під тиском переважаючих сил Червоної Армії армія ВВД зазнала поразки і розпалася. Її рештки під командуванням новообраного отамана А. Богаєвського перейшли в підпорядкування генерала А. Денікіна, який очолив антибільшовицьку боротьбу. Проте більшовицький наступ призвів до краху Донської республіки (Деникин А.И., 2002. С. 104).

Частина донських козаків емігрувала до Німеччини вже в 1918 р. Серед них був І. Полтавець-Остряниця, який походив з кубанських козаків і відзначився в боротьбі з більшовиками. Рік перед тим він був обраний наказним отаманом Вільного козацтва. Він також був ад'ютантом гетьмана П. Скоропадського, з яким продовжував співпрацю під час його вимушеної еміграції до Німеччини. У 1920 р. І. Полтавець-Остряниця заснував у Берліні Українське національне козацьке товариство (УНАКОТО). Осередки цього товариства створювалися в інших країнах Європи. У Волинському воєводстві, що увійшло до складу міжвоєнної Польщі, також активно діяли члени цього товариства

(Давидюк Р., 2017. С. 169). Пресовим органом УНАКОТО став часопис «Український козак».

У першій половині 1921 р. І. Полтавець-Остряниця виїхав до Мюнхена, де встановив контакти з керівниками НСДАП, перш за все з А. Розенбергом. Після вбивства С. Петлюри він оголосив себе його наступником і «вождем» України, що викликало розкол в УНАКОТО. За канцлерства А. Гітлера він запропонував створити у складі Вермахту підрозділи Вільних козаків (Kellog M., 2005. С. 255–265).

Однак у цей час донське, кубанське і терське козацтво, яке залишилося на батьківських землях, переживало трагічні часи. Утвердження радянської влади на територіях компактного проживання козаків позначилося так званим «розкозаченням», яке полягало в ліквідації козацтва як окремого соціального стану. Козаків нерідко розстрілювали, а їхніх жінок і дітей депортували. В. Ленін прирівнював ці процеси до подій у Вандей часів Великої Французької революції (Courtois S., 1999. С. 29–30).

24 січня 1919 р. ЦК РКП (б) направив місцевим партійним організаціям один з основних документів, в якому йшлося про здійснення репресій щодо козаків. На початку цієї секретної директиви було дано обґрунтування репресій, що було пов'язано з участю козаків у Громадянській війні на боці так званих білих. Вважалося також, що застосування превентивних заходів забезпечить від їх можливих антирадянських виступів у майбутньому. Багато козаків були заарештовані, розстріляні на місці, запроторені в концентраційні табори або депортовані, а їх майно підлягало конфіскації (Коваль Р., 2004. С. 433).

Радянська влада ставилася до козаків як до ворожого елемента і намагалася викоринити зовнішні ознаки їхньої самобутності. У квітні 1924 р. з'їзд командирів ЧА прийняв постанову, про недоцільність комплектації червоної кавалерії із соціально неблагонадійних козацьких елементів. Проте ця постанова суперечила виступу члена ЦК РКП (б) А. Мікояна, який заявив про необхідність залучення козаків до суспільно-корисної праці. Він також підкреслив більш високий, ніж в пересічного селянства, рівень розвитку козаків і тому вважав, що пропаганду серед них повинен проводити ретельно підібраний і політично підготовлений елемент. На його переконання, козаки, що заслуговують на довіру, можуть стати членами більшовицької партії. Важливим було також висловлювання А. Мікояна щодо необхідності збереження козацького самоврядування (Коваль Р., 2004. С. 227–228).

Згідно інформації Відділу II Генерального штабу Війська польського, ця остання теза із виступу А. Мікояна була частково реалізована. На основі інформації з преси було встановлено, що на територіальній основі в ЧА

було сформовано дві кавалерійські дивізії, які склалися виключно з козаків. Новий курс у політиці щодо козаків свідчив про визнання радянською владою переваг із наявності в Ча козацьких військових формувань (CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.2782).

Під час польсько-радянської війни 1920 р. окремі козацькі підрозділи воювали також у Війську польському. У документі згадується цікавий випадок, коли ціла козацька дивізія з кінної армії С. Будьонного перейшла на польську сторону. Причому це відбувалося вже в період відступу від Києва польсько-українських дивізій влітку 1920 р. Роззброєні поляками (залишилася лише холодна зброя), після несподіваного нападу частин Ча, козаки кінним строєм з оголеними шаблями кинулися в атаку й відбили атаку противника. За це вони отримали від поляків відібрані карабіни і частину кулеметів. Під час цієї атаки три сотні козаків потрапили у полон до більшовиків. Їх відправили на фронт у складі більшовицької армії, але через місяць вони знову перейшли на бік поляків. Цей факт свідчив про велике прагнення козаків вирватися з «біймів» радянської влади (CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5550, k. 5).

Козацька еміграція розпочала свою історію ще в кінці 1919 р. Першими політичними емігрантами стали десять членів Кубанської крайової ради, яких керівництво Добровольчої армії примусово вислало до Константинополя. Згодом за кордон, зокрема до Сербії й Болгарії, переправлялися поранені та хворі козаки. У листопаді 1920 р., після захоплення Криму більшовиками, козаки разом з Добровольчою армією евакуювалися через Босфор до Туреччини (Комар В.Л., 2011. С. 112). За ними великі хвилі еміграції Донської й Кубанської армії потрапили в полон до більшовиків на чорноморському узбережжі (остання майже повністю). Не маючи вибору, козаки вимушено вступали до більшовицької армії та воювали на польському або кримському фронтах, сподіваючись при першій ліпшій нагоді розпрощатися з більшовиками. Схожі настрої панували в оренбурзьких та уральських козаків (AAN, MSZ, sygn. 5322, k. 304).

Уповноважені представники Донської й Кубанської республік зверталися до польського уряду з пропозиціями військово-політичної співпраці. У червні 1920 р. кубанський уряд направив спеціальну військову місію до Варшави й до уряду УНР у складі отамана І. Білого, І. Івасюка, П. Сулятицького з метою порозуміння у справі координації боротьби з Радянською Росією, у стані війни з якою перебували Польща, УНР та козаки (CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5474, k.179). І. Білий добився аудієнції маршала Ю. Пілсудського. Однак загалом свого завдання місія не виконала, бо завершилася війна і козацькі армії опинилися в еміграції.

Згодом польська влада підтримала козацьку еміграцію. Ця акція стала частиною політики прометеїзму Польщі, ініційованої Начальником держави Ю. Пілсудським. Вагома роль у політиці прометеїзму Польщі відводилася еміграції неросійських народів, зокрема й козацькій, що стала знаряддям в ослабленні й поваленні більшовицької влади в Росії (Комар В.Л., 2011. С. 221). Патронат над прометеївськими акціями здійснювали Відділ II Генерального штабу Війська польського й Міністерство закордонних справ (МЗС) Польщі (Шиманович А., Лесик Ю., 2017. С. 10–12).

Вище командування збройних сил Польщі виявляло особливе зацікавлення козацьким рухом тому, що території Кубані, Дону й Південного Уралу були основним місцем формування кавалерії Ча (CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5741, k. 14). На думку сенатора Польської республіки С. Седлецького, співпраця з вільним козацтвом була важливою ланкою державної політики, бо хто хоче здобувати перемоги на півдні Росії, мусить заручитися підтримкою козаків (Ibid., sygn. I.303.4.5776, k. 7).

Значна частина козацької еміграції була організована під гаслом створення окремої козацької нації й держави — «Казакії». Головні осередки козацтва розташовувалися на території балканських країн, Франції, Чехословаччини, Польщі та Німеччини. Польська влада намагалася використати зокрема й козацький потенціал для реалізації політики прометеїзму й розвалити Радянський Союз ізсередини (Шиманович А., Лесик Ю., 2017. С. 15–16).

У другій половині 1930-х рр. стало зрозуміло, що політика прометеїзму Польщі зазнала поразки. Козаки, які поневірялися в еміграції, все більше схилилися до співпраці з Третім Рейхом. Зокрема, наприкінці 1939 р. за ініціативою німців у Празі було створено Всекозацьке об'єднання, яке в 1940 р. було перейменовано у Всекозацьке об'єднання у Третьюму Рейху (От атамана Общеказачьего Объединения генерал-лейтенанта Е.И. Балабина, 1940. С. 1–2.). Ця співпраця пізніше завершилася створенням козацьких військових формувань, що воювали на боці Вермахту.

Уже на початку реалізації плану «Барбаросса» Козацький національний центр (КНЦ) у Празі надіслав телеграму на адресу вищого командування Третього рейху, в якій від імені всіх козаків, як вигнаних, так і тих, що залишилися в СРСР, висловив почуття радості й відданості Німеччині й готовності виконувати її розпорядження. Ці листи ще мали бути підтверджені маніфестом із з'їзду тих козаків, які на 28 червня 1941 р. перебували в Празі. Крім того, КНЦ оголосив реєстрацію цивільних і військових козаків, які проживали в європейських країнах. Чимало

козаків повинні були ще в червні 1941 р. прибути на службу до козацького підрозділу, який в мундирах Вермахту складав 500 шабель і мав бути відправлений на східний фронт (Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Kol. A. XII.3/39).

Під час Другої світової війни мільйони радянських солдатів потрапили до німецького полону. Значна їх частина була готова до служби у Вермахті: деякі під впливом німецького полону, а інші з ненависті до радянської влади. Козацькі формування включали також частину емігрантів з часів Громадянської війни в Росії, котрі ніколи не мали радянського громадянства (Szymanowicz A., 2007. С. 185–193). За даними С. Дроб'язко, у Вермахті, СС, поліції й воєнізованих формуваннях Німеччини перебувало на службі 1,2 млн радянських громадян і емігрантів з СРСР (серед них більшість слов'ян, приблизно 700 тис.) (Дроб'язко С., 2004. С. 339). О. Романько, з іншого боку, стверджує, що чисельність радянських громадян на німецькій службі під час Другої світової війни становила 1,3–1,5 млн серед близько 2 млн іноземців (Романько О., 2004. С. 93). Близько третини з них були солдатами збройних формувань, що воювали на фронті проти регулярних сил або на окупованих територіях проти партизанів. Більшість з них, однак, складали допоміжні служби і місцеві формування самозахисту, які також частково були задіяні у військових операціях й використовувалися як допоміжна сила збройних формувань (Дроб'язко, 2004. С. 339).

Улітку 1942 р. солдати Вермахту увійшли на Дон, Кубань і Терек, де їх зустрічали квітами і хлібом-сіллю. В умовах німецької окупації розпочалося формування осередків козацького самоврядування, вибори отаманів (Чуєв С., 2004. С. 143–144). У серпні цього ж року окупаційна влада опублікувала так зване «Положення 8000», яке поділяло радянських громадян на шість категорій, вказуючи при цьому офіційну позицію щодо можливості їх використання в німецькій армії та ставлення щодо них. Згідно з цим документом лише козаки, туркмени і кримські татари трактувалися нарівні з німецькими солдатами (Szymanowicz A., 2017. С. 187). Німецькі псевдонаукові теорії підтверджували походження козаків від остготів, акцентуючи їх зв'язок з німецькою нацією (Козлов А., 2006).

Під час німецько-радянської війни підрозділи козацької кавалерії використовувалися в лавах Вермахту, в основному для розвідки (Newland S., 2010. С. 88–90). Козаки за підтримки німецьких військових також боролися із радянськими підпільними і партизанськими загонами в районах Дону, Кубані й Тереку. Німецька розвідка створила спеціальні диверсійні та розвідувальні козацькі групи, які діяли в тилах ЧА (Чуєв С., 2015).

У вересні 1942 р. у м. Новочеркаськ за згодою німецьких властей було скликано козацький круг, на якому обрано Штаб Війська Донського (ШВД) на чолі з полковником С. Павловим. Згодом йому було доручено функції отамана донських козаків. ШВД став представницьким органом козаків у відносинах з німецькою владою. Його метою була організація донських козаків у боротьбі з ЧА. Уже в листопаді 1942 р. донські козаки отримали від німців дозвіл на створення військових формувань, унаслідок цього з'явився 1-й Полк донських козаків, а згодом його відповідні підрозділи (Чуєв С., 2004. С. 144–146).

5 листопада 1942 р. отаман С. Павлов направив німецькому уряду декларацію Війська Донського. Покликаючись на довід плідної співпраці донських козаків з Німеччиною в 1918 р., отаман просив визнання суверенності Донської республіки, яка виступає спільним фронтом з Німеччиною у боротьбі з більшовиками. Отаман також розраховував на те, що в рамках встановлення союзних відносин німецький уряд негайно звільнить всіх полонених козаків, котрі перебували в німецьких таборах. Йшлося також про звільнення козацької молоді, яка була відправлена на роботу в Німеччину. Усіх звільнених отаман хотів залучити на службу до Війська донського. У відповідь на цю декларацію німці в першу чергу поліпшили долю примусових робітників з козацьких земель, надавши їм статус вільних робітників. Німецька влада також створила при Міністерстві до справ окупованих територій на сході Козацький уряд Дону, Кубані й Тереку (Чуєв С., 2004. С. 144).

Після поразки під Сталінградом німці покинули райони Дону, Кубані й Тереку. 1-й Полк донських козаків брав участь у запеклих боях за Новочеркаськ, які відбулися 12 і 13 лютого 1943 р., й був змушений відійти разом з німцями. А після поразки в боях під Матвеевим Курганом 14–21 лютого 1943 р. полк взагалі перестав існувати. З 900 козаків після цієї битви залишилося близько 60, серед них і отаман С. Павлов (Чуєв С., 2004. 148).

Уже 2 січня 1943 р. командувач Групи армій «А» генерал Пауль фон Кляйст підписав наказ про створення Кавказького штабу з евакуації біженців. За даними Козацького уряду Дону, Кубані й Тереку від липня 1943 р., було евакуйовано з цих трьох козацьких земель майже 281 тис. осіб (Козлов А., 2006). Основна маса цих біженців на чолі з отаманом С. Павловим була зорганізована в т. зв. Козацький стан. Згодом до нього долучалися інші групи біженців зі східної України. Разом вони були переселені в північну Білорусь. Там повстала православна єпархія, яку очолив о. В. Григор'єв. Козаків переселили на територію, де активно діяли радянські партизани. Для боротьби з ними було створено 11 козацьких полків піхоти, по 1 200 чол. в кожному. Німці їх укомплектували

трофейною радянською зброєю і обмундируванням.

17 червня 1944 р. за нез'ясованих обставин загинув отаман С. Павлов. Його замінив сотник Т. Доманов, який був підвищений до звання полковника. За успішні дії проти партизан в Білорусі Т. Доманов й інші козаки отримали високі німецькі нагороди (Чуев С., 2004. С. 149–151).

Згодом Козачий стан разом з фронтом дрейфував на захід. 1 серпня 1944 р. розпочалося Варшавське повстання. Козацькі частини брали участь у його придушенні і були найчисельнішими військовими підрозділами серед іноземців, що воювали в той час проти поляків у Варшаві (Kuberski H., Gdański J., 2014).

6 липня 1944 р. було прийнято рішення про передислокацію Козачого стану до північно-східної Італії. Він опинився в районі Адріатичного узбережжя поблизу міст Удіне, Гориція, Трієст, Пула, Рієка та Любляна, а також був підпорядкований командувачу СС і поліції того ж регіону. Ці землі відносилися до територій інтенсивної партизанської діяльності, спрямованої проти німців і влади італійського дуче Б. Муссоліні (Piovesan S., 2014).

Протягом 20 липня — 10 серпня 1944 р. завершилася передислокація залізницею Козачого стану до Італії. Німецька влада прагнула тісніше пов'язати козаків з Третім Рейхом шляхом надання їм автономної території за рахунок місцевого італійського населення (Stefanutti P.). Згідно з рапортом підвищеного до звання генерал-майора Т. Доманова, вже з кінця квітня 1945 р. Козачий стан налічував більше 31,5 тис. осіб, з них понад 18 тис. козаків були зорганізовані в корпус, що складався з двох дивізій (Шкаровский М., 2006. С. 202–219). Крім козаків, німці співпрацювали з вихідцями із Кавказу, Уралу й Туркестану.

Однак окупаційна німецька влада не забезпечила козакам належних житлових умов і засобів для існування. Опинившись у безвиході, козаки верхи на конях грабували місцеве населення й ставилися до них як завойовники. Нерідко доходило до пограбувань, мародерства і навіть з'валтувань. Місцеві італійці примусово були зобов'язані постачати фураж для коней (Stefanutti P.).

Територія козацького проживання була поділена на 44 станиці, а їх неформальною столицею стало місто Толмеццо. Там вони організували власні школи, лікарні, різні заклади культури тощо. У північній Італії підрозділи Козачого стану підпорядковувалися групенфюреру СС О. Глобочнику — сумнозвісному катові Замостя, засновникові концентраційних таборів у Майданеку і Собіборі (Hoffmann J., 2008. С. 242).

Від Козачого стану німецьке командування сподівалося отримати дієву підмогу в боротьбі з партизанами. Надії виправдалися, бо завдяки

козацькій допомозі окупаційним властям вдалося виштовхнути італійських партизанів у гори й захистити від їх нападів найважливіші комунікації. До завершення перебування Козачого стану в Італії бої з партизанами тривали з різною інтенсивністю (Stefanutti P.). За час боїв з партизанами було вбито 996 козаків, а також 1 254 особи, в основному жінки та діти загинули в результаті бомбардувань радянських літаків (Gdański J., 2005. С. 151).

Генерал А. Власов як голова Комітету визволення народів Росії також намагався підпорядкувати Козачий стан. У цьому його підтримали окремі козацькі отамани, однак в опозиції виступив генерал П. Краснов. Його підтримала більшість козаків, а близько 200 козаків разом із сім'ями залишили Козачий стан. У кінці березня 1945 р. генерал П. Краснов створив Раду козацьких військ (Чуев С., 2004. С. 154–155).

Після 22 квітня 1945 р. під тиском італійських партизан Козачий стан передислокувався до південної Австрії, де козаки мали намір здатися союзникам. Після перетину італійсько-австрійського кордону з 7 травня козаки стали табором в долині річки Драва, між містами Лієнц і Обердрайбург, де й здалися англійським військам (Newland S., 2010. S. 88–90).

Їх відразу роззброїли, правда, за винятком офіцерів і кожного десятого козака. У кінці травня 1945 р. козацьку верхівку запросили нібито на конференцію, на якій вони були підступно заарештовані й передані радянським представникам. 1 червня 1945 р. англійці дуже жорстоко почали депортувати козаків, а потім передавати решту, у тому числі й цивільних. За опір британським солдатам козаків до втрати свідомості били палицями і прикладами карабінів, а також кололи багнетами. Стріляли тих, хто намагався втекти, унаслідок чого чимало козаків загинуло (Hoffmann J., 2008. S. 242). Схожа доля спіткала козаків інших козацьких формувань.

Окрему сторінку в нашій розвідці посідає 15-й Козацький кавалерійський корпус військ СС. Весною 1943 р. німці розпочали групування козаків з різних частин фронту в одному збірному пункті, що знаходився у Млаві. Там їх навчали й на 1 липня 1943 р. було завершено формування 1-ї Козацької кавалерійської дивізії. Наказом від 25 лютого 1945 р. вона була перетворена в 15-й Козацький кавалерійський корпус військ СС. Її головкомандувачем став німецький генерал-лейтенант Г. фон Панвіц. На той час вона налічувала 18,5 тис. солдат, з них німецьких — понад 4 тис. З 413 офіцерів німці становили більшість — 222 (Чуев С. Проклятые солдаты... С. 182–184). Німецьке командування визнало доцільність використання козаків у боротьбі з партизанами Й. Тіто в окупованій Югославії (Krause W., 2006. S. 165–166).

Поряд з тим не бракувало звинувачень у злочинах вчинених козаками. У грудні 1944 р. під час проведення антипартизанських заходів козаки були звинувачені в масових вбивствах і насиллі поблизу Вировитиці. Вони були також помічені в пограбуваннях місцевого населення. Однак слід зазначити, що Панвіц намагався уникати непотрібних ексцесів, засуджуючи винуватців до розстрілу (Тимофеєв А., 2010. С. 140–143). Поводження козаків спричинило протести угорського і словацького послів до представника німецької військової влади при Незалежній Державі Хорватія. Ці дипломати захищали своїх співвітчизників, які тут були національними меншинами (Хорстенау Г., 2007. С. 329–331, 344). Німецькі офіцери порівнювали підрозділи Панвіца з діяльністю бригади СС під командуванням Б. Камінського, що прославилася своїми звірствами у придушенні Варшавського повстання 1944 р. (Hoffmann J., 2008. S. 242).

У другій половині 1944 р. Г. Гімлер, будучи головнокомандувачем резервної армії, запропонував Панвіцу перехід його дивізії на Ваффен СС, на що той після консультації зі своїми офіцерами не погодився. До кінця війни козаки залишилися в уніформі Вермахту, але за видом постачання вони були віднесені до Ваффен СС, завдяки чому мали важке озброєння, наприклад зенітні гармати або важкі 105 мм гаубиці (О कोरोков А., 1996). У 1945 р. покращилися відносини козацтва з місцевим населенням. Більше того, козаки виступали живою антибільшовицькою пропагандою, розповідаючи про свою трагічну втечу з «радянського раю» (Krause W., 2006. S. 261).

Наприкінці війни німецькі командири намагалися здійснювати опіку над солдатами східних формувань, які воювали в лавах Вермахту. Генерал Е. Кьострінг після першої передачі козаків радянським властям, яку здійснили британці й американці на італійському фронті, звернувся до німецького МЗС з проханням ставитися до них нарівні з німецькими солдатами. На думку В. Краузе, передача східних формувань на Захід повинна сприяти тому, щоб вони уникли радянського полону. Також було зроблено спробу забезпечити офіцерів іноземними документами, щоб приховати їх національність (Krause W., 2006. S. 239–243). З цією метою відбувався пошук контактів з головою американського розвідувального підрозділу в Берні А. Даллесом. Німецькі офіцери намагалися переконати американців щодо утримання від передачі в СРСР козаків, що воювали на боці Німеччини, після завершення війни. А. Даллес запевнив про позитивне вирішення цього питання (Krause W., 2006. S. 275–276).

24 березня 1945 р. на з'їзді у м. Вировітица на території Хорватії відбувся з'їзд козаків 15-го кавалерійського корпусу військ СС, на якому було одностайно обрано генерала Панвіца

Похідним отаманом козацьких військ. Це була безпрецедентна подія, єдиний відомий в історії випадок, коли козацьким отаманом став не козак (Newland, 2010. S. 212). На цьому ж з'їзді генерала П. Краснова було обрано головою козацького національного уряду. Цей вибір мав гарантувати автономію для держав, що мали свої національні комітети на території Третього Рейху, яку проголосив А. Розенберг (Krause W., 2006. S. 280).

У кінці війни Панвіц вирішив уникнути здачі партизанам Тіто або ЧА і вирішив разом з підрозділами перейти в підпорядкування військ західних союзників. 12 травня він здався британським підрозділам в окрузі Клагенфурт і добився від них усних гарантій, що козаки не будуть передані радянським властям. Козаки у свою чергу сподівалися бути задіяними на боці Заходу в його майбутньому конфлікті з СРСР (Krause W., 2006. S. 317–330). Однак відділи 15-го кавалерійського корпусу військ СС розділили трагічну долю Козачого стану. Попри те, що генерал Панвіц одержав можливість втечі і порятунку, запропоновану британськими офіцерами, він залишався зі своїми козаками до кінця. Панвіц разом з козаками був перевезений до Москви, де його було засуджено до смертної кари і страчено.

Окрім того під час Другої світової війни у складі Вермахту воювали й інші козацькі формування. У вересні 1944 р. рейхсфюрер СС Г. Гімлер створив спеціальний *Резерв козачої кубанської армії Вермахту*, що діяв при Головному управлінні СС в Берліні. Завданням резерву було об'єднання всіх козаків на боці Третього рейху, а також військовополонених, примусово вивезених робітників, солдатів німецьких частин, зокрема й передвоєнних емігрантів та інших. Усі вони направлялися на службу до 5-го козачого навчально-запасного полку. До квітня 1945 р. вишкіл мало пройти близько 2 тис. козаків.

Резерв козачої кубанської армії Вермахту очолив генерал А. Шкуро (О कोरोков А. Казаки и Русское Освободительное Движение...). Він під час Громадянської війни в Росії, будучи білогвардійським офіцером, виступав союзником англійських інтервентів. А. Шкуро від імені британського короля Георга V був удостоєний лицарського ордену за боротьбу з більшовиками. Однак під час передачі козаків радянським властям у 1945 р. він зірвав цю нагороду з грудей і кинув під ноги британського офіцера. Таких, як він, білогвардійських емігрантів лише в Юденбурзі англійці передали близько 3 тис. (Tolstoy N., 2014).

Радянські органи страчували козаків без суду, часто під час їх передачі англійцями або американцями. Так виглядало, що західні й радянські союзники знищували козаків разом. Козацьких лідерів, насамперед генералів — А. Шкуро, П. Краснова і Т. Доманова, перевезли до Москви,

де вони були засуджені до страти, а в середині січня 1947 р. скарані на горло. Решту здебільшого засудили до тривалого ув'язнення в таборах. Лише деякі з них дочекалися амністії за часів «відлиги» М. Хрущова (Толстой Н.Д., 1996. С. 181–208).

Висновки. Під час Громадянської війни в Росії 1918–1921 рр. визвольні змагання донських, кубанських і терських козаків завершилися поразкою. Опинившись у важких матеріальних умовах в еміграції, вони співпрацювали з польською і німецькою владами.

Командування збройних сил Польщі виявляло особливе зацікавлення вільнокозацьким рухом. Під час Другої світової війни десятки

тисяч козаків воювали в німецькій формі на територіях СРСР. Вони використовувалися переважно для боротьби з партизанами в Білорусі. За підтримки німців із втікачів з Дону було сформовано Козачий стан, який налічував десятки тисяч козаків.

Після капітуляції Німеччини козаки здалися в полон англійським військам, які їх підступно передали союзникам. Подібна доля спіткала козаків Козачого стану, 15-го Козацького кавалерійського корпусу військ СС й Резерву козачої кубанської армії Вермахту. У результаті британсько-радянської угоди вони були репатрійовані до СРСР й зазнали трагічної долі.

ДЖЕРЕЛА

1. Беляевский В.А. Вторая мировая война: роль казачества в этой войне и трагедия такового (1939–1945 гг.). Сан Пауло, 1963. 104 с.
2. Боляновский А.В. Иноземні військові формування у збройних силах Німеччини (1939–1945 гг.). Львів, 2013. 880 с.
3. Бондаренко В.Г. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919–1993 рр.). Запоріжжя, 2016. 600 с.
4. Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Луцьк, 2017. 569 с.
5. Деникин А.И. Очерки русской смуты: белое движение и борьба добровольческой армии. Май–октябрь 1918. (Воспоминания. Мемуары). М.: Харвест, 2002. 464 с.
6. Дробязко С. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг. Москва, 2004. 534 с.
7. Козлов А. Великая Отечественная война и казаки. *Relga*. №12 (285). URL: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tguwww.woa/wa/Main?textid=883&level1=main&level2=articles>
8. Комар В.Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ, 2011. 360 с.
9. Науменко В.Г. Великое предательство: казачество во Второй мировой войне. СПб., 2003. 448 с.
10. От атамана Общеказачьего Объединения генерал-лейтенанта Е.И. Балабина. *Вестник Общеказачьего Объединения в Протекторате Чехия и Моравия*. 1940. №1. С. 1–2.
11. Пеньковский Д.Д. Гражданская война и эмиграция казачества. *Представительная власть — XXI век: законодательство, комментарии, проблемы*. 2006. № 3. С. 38–40.
12. Пеньковский Д.Д. Эмиграция казачества из России и ее последствия (1920–1945 гг.). М., 2006. 432 с.
13. Пеньковский Д.Д. Казачество: исход и возрождение (1920–2011 гг.). М., 2011. 566 с.
14. Романько О. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. М., 2004.
15. Тимофеев А. Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945. Београд, 2010.
16. Толстой Н.Д. Жертвы Ялты: о насильственной репатриации советских граждан после Второй мировой войны. М. 1996. 542 с.
17. Чуев С. Казачьи формирования немецких спецслужб. *Историко-культурное наследие Кубани*. URL: <http://www.gipanis.ru/?level=908&type=page&lid=879> (20.10.2014).
18. Чуев С. Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха. М., 2004. 218 с.
19. Шиманович А., Лесик Ю. Вільне козацтво і військова розвідка II Речі Посполитої в контексті політики прометеїзму. *Военно-історичний вісник*. К., 2017. Вип. 3(25). С. 10–12.
20. Шкаровский М. В. Казачий стан в Северной Италии 1944–1945. *Новый журнал*. 2006. Кн. 242. С. 202–219.
21. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 5322, k. 304 (Ruch wolno-kozacki. Krótki zarys historyczno-informacyjny Ekspozytury 2 Oddziału II Sztabu Głównego. 1939).
22. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Od. II Sz. Gł.), sygn. I 303.4.2782, Nowy kurs polityki władz sowieckich w stosunku do Kozaków. Referat specjalny (1924 r.).
23. CAW. Sygn. I.303.4.5433 (Program kozaków nacjonalistów (W.K)).
24. CAW. Sygn. I.303.4.5474, k.179 (Mjr. Krzymowski. Zarys historii powstania ruchu wolno-kozackiego. 29.I.1937 r.).
25. CAW. Sygn. I.303.4.5741, k. 14 (Zarys wojskowej polityki zagranicznej).

26. CAW. Sygn. I.303.4.5550, k. 5 (Kozacy na emigracji 1920–1932).
27. CAW. Sygn. I.303.4.5776, k. 7 (B. Sen. St. Siedlecki. „Ruch Prometeuszowski” wśród narodów podrosyjskich na emigracji w Polsce. Warszawa, 14.I.1939 r.).
28. Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, kol. A. XII.3/39 Sprawy prometejskie. Ukraina sowiecka a wojna sowiecko-niemiecka. Opracowanie Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza z 1941 r.
29. II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego. Pod red. P. Libery. Warszawa 2013. 654 s.
30. Biłyj I. Kozacy i zagadnienie kozackie. *Wschód–Orient*. 1933. Rok IV. №1–2 (9–10). S. 18–36.
31. Courtois S. Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania, Warszawa, 2001.
32. Gdański J. Zapomniani żołnierze Hitlera. Warszawa, 2005.
33. Hoffmann J. Rosyjscy sojusznicy Hitlera: Własow i jego armia. Warszawa, 2008.
34. Horstenu G. Između Hitlera i Paveliħa. Beograd, 2007.
35. Kellog M. The Russian Roots of Nazism: White Émigrés and the Making of National Socialism, 1917–1945. Cambridge, 2005. P. 255–265.
36. Krause W. Kozacy i Wehrmacht. Kraków, 2006.
37. Kuberski H. Gdański J. Uporczywa legenda: „Własowcy” w Powstaniu Warszawskim. *Gildia.pl* (22.10. 2014). URL: <http://www.historia.gildia.pl/wiek-xx/wojskowosc/ii-wojna-swiatowa/wlasowcy-w-powstaniu-warszawskim>
38. Mackiewicz J. Zbrodnia w Dolinie rzeki Drawy. *Wiadomości*. 1955. 43 (490).
39. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971.
40. Newland S. Kozacy w Wehrmachcie 1941–1945. Warszawa, 2010.
41. Piovesan S. I cosacchi in Carnia e la battaglia di Pani di Raveo (1944–1945). URL: [http://www.piovesan.net/raveo/I%20cosacchi%20in%20Carnia%20\(1944\)%20e%20la%20battaglia%20di%20Pani%20di%20Raveo.pdf](http://www.piovesan.net/raveo/I%20cosacchi%20in%20Carnia%20(1944)%20e%20la%20battaglia%20di%20Pani%20di%20Raveo.pdf) (25 X 2014).
42. Stefanutti P. 1944–1945: l'occupazione cosacca-caucasica della Carnia e dell'Alto Friuli, srona internetowa carnialibera1944–La repubblica partigiana. URL: <http://www.carnialibera1944.it/documenti/occupazioneecosacca.htm>
43. Szymanowicz A. Pomiędzy Warszawą a Elbrusem i Moskwą. Aktywność niepodległościowa narodów Północnego Kaukazu i polska polityka prometejska. Wrocław, 2017.
44. Tolstoy N. Forced Repatriation to the Soviet Union: The Secret Betrayal. URL: <http://www.fortfreedom.org/h16.htm> (3.11.2014).
45. Tołstoj N. The Minister and the Massacres. London, 1986.
46. Tołstoj N. Victims of Yalta. London, 1977.

REFERENCES

1. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 5322, k. 304 (Ruch wolno-kozacki. Krótki zarys historyczno-informacyjny Ekspozytury 2 Oddziału II Sztabu Głównego. 1939.) [in Polish].
2. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Od. II Sz. Gł.), sygn. I 303.4.2782, Nowy kurs polityki władz sowieckich w stosunku do Kozaków. Referat specjalny (prawdopodobnie lipca 1924 r.) [in Polish].
3. Ibid., sygn. I.303.4.5433 (Program działalności kozaków nacjonalistów (W.K)) [in Polish].
4. Ibid., sygn. I.303.4.5474, k.179 (Mjr. Krzymowski. Zarys historii powstania ruchu wolno-kozackiego. 29.I.1937 r.) [in Polish].
5. Ibid., sygn. I.303.4.5741, k14 (Zarys wojskowej polityki zagranicznej) [in Polish].
6. Ibid., sygn. I.303.4.5550, k. 5 (Kozacy na emigracji 1920–1932 (Krótki zarys)) [in Polish].
7. Ibid., sygn. I.303.4.5776, k.7 (B. Sen. St. Siedlecki. „Ruch Prometeuszowski” wśród narodów podrosyjskich na emigracji w Polsce. Warszawa, 14.I.1939 r.) [in Polish].
8. Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, kol. A. XII.3/39, Sprawy prometejskie. Ukraina sowiecka a wojna sowiecko-niemiecka. Opracowanie Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza z 1941 r. [in Polish].
9. II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego. (2013). Pod red. P. Libery. Warszawa [in Polish].
10. Beliaevskii, V. A. (1963). Vtoraia mirovaia voina: rol kazachestva v etoi voine i tragediia takovogo (1939–1945 gg.). San Paulo, 104 p. [in Russian].
11. Biłyj I. (1933) Kozacy i zagadnienie kozackie. *Wschód–Orient*. Rok IV. № 1–2 (9–10), S. 18–36 [in Polish].
12. Bolianovskiy, A. V. (2013). Inozemni viiskovi formuvannia u Zbroinykh sylakh Nimechchyny (1939–1945 hh.). Lviv 880 p. [in Ukrainian].
13. Bondarenko, V. H. (2016). Ukrainsjkyi vilnokozatskyi rukh v Ukraini ta na emihratsii (1919–1993 rr.): monohrafiia. Zaporizhzhia, 600 p. [in Ukrainian].
14. Courtois, S. (2001). Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania, Warszawa [in Polish].

15. Chuev, S. Kazachi formirovaniia nemetskiikh spetssluzhb [12 IV 2008]. *Istoriko-kulturnoie nasledie Kubani* [in Russian].
<http://www.gipanis.ru/?level=908&type=page&lid=879>
16. Chuev, S. (2004). Proklyatiye soldaty. Predateli na storone III reikha. M. [in Russian].
17. Davydiuk, R. (2017). Ukrainska politychna emigratsiia v Polshchi: sklad, struktura, hromadsko-politychni praktyky na terytorii Volynskoho voievodstva. Luts'k, 569 p. [in Ukrainian].
18. Denikin, A. I. (2002). Ocherki russkoi smuty: beloie dvizheniie i borba dobrovolcheskoi armii. Mai–oktiabr 1918. (Vospominaniia. Memuary). M., Kharvest, 464 p. [in Russian].
19. Drobiazko, S. (2004). Pod znamenami vruga. Antisovetskie formirovaniia v sostave germanskikh vooruzhennykh sil 1941–1945 gg. M., 534 p. [in Russian].
20. Gdański, J. (2005). Zapomniani żołnierze Hitlera. Warszawa [in Polish].
21. Hoffmann, J. (2008). Rosyjscy sojusznicy Hitlera: Własow i jego armia. Warszawa [in Polish].
22. Horstenau, G. (2007). Između Hitlera i Paveliĥa. Beograd [in Serbian].
23. Kellog, M. (2005). The Russian Roots of Nazism: White Émigrés and the Making of National Socialism, 1917–1945. Cambridge, pp. 255–265 [in English].
24. Kozlov, A. Velikaia Otechestvennaia voina i kazaki. *Relga*, №12 (285) [01.02.2006] [in Russian].
<http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=883&level1=main&level2=articles>
25. Komar, V. L. (2011). Kontsepsiia prometeizmu v politytsi Polshchi (1921–1939 rr.): naukova monohrafiia. Ivano-Frankivsk, 360 p. [in Ukrainian].
26. Krause, W. (2006). Kozacy i Wehrmacht. Kraków [in Polish].
27. Kuberski, H. Gdański J. Uporczywa legenda: „Własowcy” w Powstaniu Warszawskim [31.VII 2008], serwis internetowy Gildia.pl. [in Polish].
<http://www.historia.gildia.pl/wiek-xx/wojskowosc/ii-wojna-swiatowa/wlasowcy-w-powstaniu-warszawskim> (22 X 2014).
28. Mackiewicz, J. (1955). Zbrodnia w Dolinie rzeki Drawy. *Wiadomości*, 43 (490) [in Polish].
29. Mikulicz, S. (1971). Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa [in Polish].
30. Naumenko, V. G. (2003). Velikoie predatelstvo: kozachestvo vo Vtoroi mirovoi voine. SPb., 448 p. [in Russian].
31. Newland, S. (2010). Kozacy w Wehrmachcie 1941–1945. Warszawa [in Polish].
32. Ot atamana Obshchekazachiego Obiedineniia general-leitenanta E. I. Balabina (1940). *Vestnik Obshchekazachiego Obiedineniia v Protektorate Chekhiia i Moraviia*, № 1 [in Russian].
33. Penkovskii, D. D. (2006). Emigratsiia kazachestva iz Rossii i yeio posledstviia (1920–1945 gg.). M., 432 p. [in Russian].
34. Penkovskii, D. D. (2006). Grazhdanskaia voina i emigratsiia kazachestva. Moskva, *Predstavitelnaia vlast — XXI vek: zakonodatelstvo, kommentarii, problemy*, № 3, pp. 38–40 [in Russian].
35. Penkovskii, D. D. (2011). Kazachestvo: iskhod i vozrozhdeniie (1920–2011 gg.). M., 566 p. [in Russian].
36. Piovesan, S. I cosacchi in Carnia e la battaglia di Pani di Raveo (1944–1945) [24 VIII 2013] [in Italian].
[http://www.piovesan.net/raveo/I%20cosacchi%20in%20Carnia%20\(1944\)%20e%20la%20battaglia%20di%20Pani%20di%20Raveo.pdf](http://www.piovesan.net/raveo/I%20cosacchi%20in%20Carnia%20(1944)%20e%20la%20battaglia%20di%20Pani%20di%20Raveo.pdf)
37. Romanko, O. (2004). Musulmanskie legiony vo Vtoroi mirovoi voine, Moskva [in Russian].
38. Stefanutti, P. 1944–1945: l'occupazione cosacco-caucasica della Carnia e dell'Alto Friuli, srona internetowa carnialibera1944–1945. La repubblica partigiana [in Italian].
<http://www.carnialibera1944.it/documenti/occupazioneecosacca.htm>
39. Szymanowicz, A. (2017). Pomiędzy Warszawą a Elbrusem i Moskwą. Aktywność niepodległościowa narodów Północnego Kaukazu i polska polityka prometejska. Wrocław [in Polish].
40. Shymanovich, A. Lesyk, Yu. (2017). Vilne kozatstvo i viiskova rozvidka II Rechi Pospolytoi v konteksti polityky prometeizmu. *Voienno-istorychnyi visnyk: Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, Vyp. 3 (25) [in Ukrainian].
41. Shkarovskii, M. (2006). Kazachii stan v Severnoi Italii. *Novyi Zhurnal*, № 242, pp. 202–219 [in Russian].
42. Tymofejev, A. (2010). Rusy i Druhy svetsky rat u Jugoslavyyi : utycaj SSSR-a I ruskich emygranta na dohaĥaje u Jugoslavyyi 1941–1945. Beograd [in Serbian].
43. Tolstoy, N. Forced Repatriation to the Soviet Union: The Secret Betrayal [in English].
<http://www.fortfreedom.org/h16.htm>
44. Tolstoj, N. (1986). The Minister and the Massacres. London [In English].
45. Tolstoj, N. (1977). Victims of Yalta. London [in English]
46. Tolstoj, N. D. (1996). Zhertvy Yalty: o nasilstvennoi repatriatssii sovetskikh grazhdan posle Vtoroi mirovoi voiny. Moscow [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 15.04.2019.